

Volum realizat în cadrul
Centrului de Cercetare Teologică
al Universității „Lucian Blaga”
din Sibiu.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

CHIFĂR, NICOLAE

Criză și unitate în Antichitatea creștină : controversa donatistă
/ pr. prof. dr. Nicolae Chifăr, dr. Dragoș Boicu ; Carte tipărită cu
binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul
Moldovei și Bucovinei. - Iași : Doxologia, 2023

Conține bibliografie

ISBN 978-630-301-048-9I. Boicu, Dragoș

2

Redactor: Pr. Cezar Țăbârnă

Tehnoredactor: Leonard Lunguleac

Coperta: Lucian Dragomir

Coperta 1: *Fericitul Augustin în dispută cu donatiștii*. Pictură în ulei de
Charles-André van Loo. Basilica Notre-Dame-des-Victoires, Paris.

Editura Doxologia, Cuza-Vodă 51, 700038, IAȘI

Tel.: 0232216693; Fax: 0232216694

E-mail: editura@doxologia.ro

 Editura Doxologia

Comenzi:

<http://edituradoxologia.ro>

Email: comenzi@edituradoxologia.ro

Tel.: +40 724 550 463

ISBN: 978-630-301-048-9

© DOXOLOGIA, 2023

PR. PROF. DR. NICOLAE CHIFĂR

DR. DRAGOȘ BOICU

CRIZĂ ȘI UNITATE
ÎN ANTICHITATEA CREȘTINĂ
CONTROVERSA DONATISTĂ

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA

Iași, 2023

Cuprins

Prefață	7
Listă de abrevieri	11
Notă	13
Introducere	15
1. Geneza donatismului	19
1.1. O succesiune contestată	22
1.2. Lucilla – <i>factiossima femina</i>	30
2. Constantin cel Mare și medierea crizei donatiste	35
2.1. Pe firul surselor	38
3. Consolidarea donatismului în prima jumătate a secolului al IV-lea	63
3.1. Primele persecuții împotriva donatismului	64
3.2. Evoluția donatismului în timpul fiilor lui Constantin cel Mare	73
4. Donatismul în a doua jumătate a secolului al IV-lea	101
4.1. Poziția ierarhiei catholice	109
4.2. O mărturie esențială: Optatus de Mileve	113
4.3. Scopul tratatului	116
5. Circumcellionii și experimentul identităților multiple	121
5.1. <i>Circumcelliones sive...</i>	123
5.2. <i>Qui sunt circumcelliones?</i>	134
5.3. Fenomen religios sau mișcarea socio-economică	138

6. Criza donatistă și Fericitul Augustin	149
6.1. Fericitul Augustin și donatiștii până în anul 398	151
6.2. Fericitul Augustin și donatiștii între 399 și 405	154
6.3. „Edictul de unire” și legislația antidonatistă din anul 405	161
6.4. Fericitul Augustin și donatiștii după edictele din 405	167
6.5. Legislația imperială antidonatistă	180
7. <i>Collatio Carthaginiensis</i>	185
În loc de concluzii	197
Anexa 1: Tabel cronologic	201
Anexa 2: Harta Africii de Nord	210
Anexa 3: Codicele Teodosian, XVI.6: Sfântul Botez să nu fie repetat	211
Bibliografie	221

Prefață

Dacă privim la numeroasele provocări cotidiene, explorarea trecutului pare să fie un lux neneesar.

De ce ar mai cerceta cineva evenimente petrecute acum zeci, sute, sau mii de ani când grijile zilei de azi și mai ales ale zilei de mâine ne sufocă tot mai mult și nu ne lasă răgaz să ne mai bucurăm de „puținul” pe care îl mai avem?

De ce ar mai fi relevant în prezentul hipertehnologizat apelul la manuscrise prăfuite și texte din limbi moarte ce redau întâmplări care nu ar avea nicio legătură cu noi?

De ce ar mai reconstrui cineva un cadru ori o cronologie a unui trecut fantomatic care nu ar avea niciun impact asupra clipei de față?

Iată o serie de întrebări legitime până la un punct, pe care ar trebui să și le pună atât cel ce citește, cât mai ales cel ce scrie, iar răspunsul la acestea are nenumărate valențe impuse de afinitățile, dispoziția și pregătirea fiecărui respondent în parte.

Pentru autorii volumului de față a fost însă relevant modul în care astăzi suntem afectați de unele evenimente trecute prin efectele lor care se propagă până în prezent. Așa am ajuns în căutarea unui tipar care este reluat cu regularitate în viața eclezială și care afectează constant calitatea comuniunii dintre mădularele Bisericii. Este vorba despre tendințele schismatice care caracterizează inerent orice grup uman și, prin urmare, inclusiv componenta omească a acestui organism teandric al trupului lui Hristos în extensiune care este Biserica.

Am considerat că mișcarea donatistă este un model reprezentativ al unui astfel de fenomen, întrucât conține elemente ce permit urmărirea evoluției respectivei grupări de la parasinagogă sau „adunare nelegiuită” la schismă și până la erezie – dacă ținem cont de delimitarea făcută de Sfântul Vasile cel Mare (can. 1). De aceea, paginile acestui volum își propun să aducă în atenție tranziția de la o mișcare rigoristă la o facțiune fanatică care, pentru a-și consolida poziția, nu ezită să altereze tradiția liturgică și, implicit, însemnătatea doctrinară a Sfintelor Taine.

Chiar dacă ar considera cineva că implicarea puterii politice imperiale în rezolvarea acestei crize din sânul Bisericii ar constitui o imixtiune a puterii seculare în viața eclezială, afirmația nu poate fi acceptată pentru că în concepția creștinismului veacurilor III-V împăratul devenea, după încreștinarea lui, un protector și un mădular al Bisericii, iar instituția pe care o reprezenta era la rândul ei binecuvântată și pusă în slujba Bisericii.

Pe lângă parcursul cronologic, cu momentele lui concrete, se poate intui un tipar care poate fi încadrat într-o formă de ciclicitate a istoriei. Privind comparativ această scurtă istorie a schismei donatiste și evoluția oricărei alte grupări/facțiuni „rebele”, cititorul va putea să stabilească dacă, dincolo de cele câteva repere și tipologii particulare, se poate vorbi despre un model repetitiv care apare, mai mult sau mai puțin spontan, în viața Bisericii.

Miza finală o reprezintă urmărirea unui tipar de comportament, deci metaistoric, care determină reluarea de-a lungul istoriei a unor situații, facilitând astfel identificarea unei evoluții predictibile în măsura în care aceste evenimente au un fundal comun. În fond, repetitivitatea istoriei este produsul unui registru limitat de obiceiuri ce-l caracterizează pe omul, altfel unic și irepetabil, care s-a lăsat înlănțuit de patimi. Supus dinamicii păcatului – aceeași de la căderea protopărinților –, agentul istoriei are un număr li-

mitat de opțiuni, încât particularitățile spațiale și temporale ajung să fie neglijabile. Acesta este motivul pentru care cititorul va putea găsi – *mutatis mutandis* – în scurta istorie a donatismului evoluția oricărei grupări străine de Duhul lui Hristos.

Dar astfel de observații nu ar fi putut ajunge spre cei interesați fără sprijinul Înaltpreasfinției Sale Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, căruia îi mulțumim pentru arhierasca binecuvântare acordată în vederea publicării acestei lucrări la Editura Doxologia. De asemenea, le mulțumim tuturor celor care s-au ostenit cu tehnoredactarea, corectura și tipărirea acestui volum.

30 noiembrie 2022,
la pomenirea Sfântului Apostol Andrei, cel întâi chemat,
și a Sfântului Ierarh Andrei Șaguna,
mitropolitul Transilvaniei

Autorii

Listă de abrevieri

CCSL – Corpus Christianorum Series Latina

CSEL – Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum

CTh – Codex Theodosianus

PG – Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca

(ed. Jacques Paul Migne)

PL – Patrologiae Cursus Completus. Series Latina

(ed. Jacques Paul Migne)

PSB – Părinți și Scriitori bisericești

SC – Sources Chrétiennes

Notă

Volumul de față are la bază textele a mai multor studii și articole publicate în ultimii nouă ani în diverse periodice și volume colective. Dar întrucât procesul de elaborare a acestei schițe monografice a presupus prelucrări semnificative ale materialelor originale, ele vor fi semnalate doar în lista bibliografică.

Lucrarea are un caracter introductiv și nu-și propune să epuizeze problema donatismului, care încă reprezintă o provocare pentru cercetătorii de azi. Scopul ei este acela de a atrage atenția asupra fragilității unității Bisericii și a relațiilor dintre creștini, plecând de la un exemplu nefericit din trecut, dar care pare mereu actual pe fondul diverselor stări conflictuale care animă Biserica Ortodoxă și societatea românească în ultimii ani.

Pentru a realiza o reconstituire cât mai fidelă a cursului evenimentelor, am făcut apel constant la textele patristice și legislative relevante, pe care le-am reprodus de multe ori *in extenso*, pentru a putea fi confruntate cu traducerile propuse.

Fiind vorba de secolele IV-V d.Hr., pentru indicarea cecilienilor am folosit alternativ termenii „ortodox” și „catholic”, în virtutea echivalării lor ca expresii ale aspectului intensiv-calitativ, respectiv extensiv-cantitativ ale aceluiași întreg al credinței și al doctrinei Sfintei Biserici¹, în vreme

¹ Diac. Ioan I. Ică jr (ed.), *Canonul Ortodoxiei I: Canonul apostolic al primelor secole*, Editura Deisis, 2008, p. 6: „Pentru Biserica creștină a primului mileniu «catholicitatea» și «orthodoxia» sunt identice și egal definitorii; ca atare ele nu trebuie nici ipostaziate și substantivizate (în ortodoxism sau

ce donatiștii au fost desemnați prin termenii „schismatici” sau „dizidenți”. Dar și aceste denumiri pot fi considerate inadecvate sau insuficiente pentru a descrie cu fidelitate particularitățile grupării coagulate în jurul personalității lui Donatus Magnus².

Diversele investigații realizate până în prezent asupra donatismului pun în lumină multiple aspecte ale acestei rupturi care a marcat Biserica în Antichitate, dar nu reușesc să surprindă o imagine definitivă sau certă asupra fenomenului. De aceea se va vorbi despre abordări „convenționale” și teorii mai „recente” care s-au raportat la donatism sub presiunea contextului istoric în care au fost redactate. În mod analog, cheia hermeneutică în care am împletit textele și am urmărit evoluția *Bisericii celor puri* și caracterul violent al schismei este determinată de experiența acumulată în acest interval de izolare, încercare și dezbinare. În consecință și accentul va fi pus mai mult pe dinamica emoțională a fenomenului, cu precizări punctuale ale „sensibilităților” care au alimentat, aproape fără temeii real, ura dintre creștinii aceleiași Biserici.

Caveat emptor!

catolicism), nici opuse confesionalist, cum s-a întâmplat în mileniul al doilea când s-a vrut ca ortodoxie să existe doar în Răsărit, iar catolicitate numai în Apus. Adevărații creștini «ortodocși» sunt și «catholici», iar adevărații «catholici» sunt obligatoriu și «ortodocși», fiindcă Biserica este una, sfântă, catholică/ortodoxă și apostolică”.

² Pentru o prezentare mult mai nuanțată a denumirilor atribuite celor două părți implicate în schismă a se vedea Brent Shaw, „African Christianity: Disputes, Definitions, and «Donatists»”, în Malcolm R. Green-shields, Thomas A. Robinson, *Orthodoxy and Heresy in Religious Movements. Discipline and Dissent. Essay in Honour of M. James Penton on His Sixtieth Birthday*, The Edwin Mellen Press, Lewiston/Queenston/Lampeter, 1992, pp. 5-34.

Introducere

Au trecut câteva milenii de când civilizația feniciană înflorea într-un golf ferit al țărmului nord-african al Mării Mediterane. Citoria legendarei prințese Didona din Tyr a fost inițial un loc de refugiu simbolic, nu mai mare decât îl putea cuprinde o piele de taur. Dar tăind pielea în fâșii foarte subțiri, vicleana Didona a reușit să împrejmuiască o întindere suficient de mare de pământ încât să găzduiască un oraș întreg: Cartagina (Kart-Hadaș = Noul oraș) (cca 814 î.Hr.). De aici flotele comerciale și militare vor pluti împinse de Sciroco, curentul nord-saharian, spre tot țărmul mediteraneean: de pe coasta Tyrului până la Coloanele lui Hercule și din Libia până în sudul Franței de astăzi.

Câteva veacuri mai târziu, urmele acestei civilizații erau șterse după ce soarta i-a fost pecetluită prin memorabilele cuvinte ale lui Cato: *Carthaginem esse delendam*. La scurt timp începea cel de-al Treilea Război Punic, iar după un asediu de 3 ani (149-146 î.Hr.) Cartagina a căzut în mâinile trupelor romane conduse de Scipio Aemilianus și a fost supusă unui jaf de șase zile și șase nopți (146 î.Hr.). În cele din urmă, ruinele ei au fost acoperite de nisipul fin adus de vânt tocmai din deșert. După două decenii cetatea a fost reînviată vremelnic sub numele de Colonia Iunonia (122 î.Hr.), dar abia Iulius Cezar va reînființa Cartagina, reconstruind-o între anii 49 și 44 î.Hr. ca centru al provinciei romane Africa. Noua Cartagina, un substitut roman al strălucitei cetăți de altădată, nu era decât o mărturie dureroasă a unei stăpâniri care s-a impus peste triburile berbere și populația punică

și, de aceea, de la început a existat un conflict latent între elementul roman dominant în Cartagina și localnicii care viețuiau în cuprinsul Numidiei și al Mauritaniei.

Un secol mai târziu, în nordul Africii era propovăduită Evanghelia, iar Cartagina a devenit un important centru creștin al cărui întâistător avea o autoritate cel puțin la fel de mare ca cea a episcopului Romei, suficient pentru a genera fricțiuni și rivalități ce au sfâșiat unitatea Bisericii. Încă nu se încheiase definitiv controversa baptismală în care fusese implicat și Sfântul Ciprian al Cartaginei³, când necru-

³ Disputa baptismală care privea recunoașterea sau nu a valabilității botezului ereticilor i-a antrenat ca exponenți principali pe episcopii Ștefan al Romei (254-257) și Ciprian al Cartaginei († 258). Primul susținea tradiția romană întâlnită și în Egipt și Palestina, de a primi pe eretici în comuniunea bisericească doar prin punerea mâinilor, fără a-i reboteza, motivând că Taina Botezului lucrează independent de voința și vrednicia săvârșitorului, fiind necesară mărturisirea credinței și botezul primit în numele Sfintei Treimi, la revenirea în Biserică prin punerea mâinilor episcopului primind din nou harul Duhului Sfânt. Al doilea reprezenta tradiția africană întâlnită și în Asia Mică, cerând rebotezarea ereticilor și chiar a *lapsilor*, primii neavând botez valabil pentru că erau înafara Bisericii, iar ceilalți pierzând harul Duhului Sfânt primit la botez pentru că s-au lepădat de Hristos. Concepția Sfântului Ciprian aprobată de sinoadele cartagineze din anii 255 și 256 și susținută de episcopii Firmilian al Cezareei Capadociei, Eleonas din Tars și alții l-au determinat pe Ștefan al Romei să întrerupă legăturile frățești cu episcopatul asiatic și cu cel african. Totuși, comuniunea bisericească dintre episcopii Ciprian și Ștefan nu a fost întreruptă, amândoi murind ca martiri în timpul persecuției împăratului Valerian. Chestiunea baptismală a primit un răspuns definitiv la Sinoadele de la Arelate (314) și Niceea (325) care au hotărât recunoașterea valabilității oricărui botez dacă a fost săvârșit în numele Sfintei Treimi. Detalii despre acest subiect la Pr. Prof. Dr. Isidor Todoran, „Botezul ereticilor”, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 4-6/1961, pp. 242-268; Magistrand Dumitru Popescu, „Doctrina despre Taina Botezului în primele secole creștine”, în *Ortodoxia*, nr. 3/1961, pp. 393-404; Pr. Dr. Ioan G. Coman, „Personalitatea Sfântului Ciprian”, în *Studii Teologice*, nr. 5-6/1959, pp. 267-296; Thomas M. Finn, *Early Christian baptism and the catechumenate: Italy, North Africa and Egypt*, Collegeville, 1992; Arhid. Prof. Dr. Constantin Voicu, *Botezul în Tradiția Patristică*, Ed. Agnos, Sibiu, 2011, pp. 80-86 și 159-166.

țătoarele persecuții declanșate împotriva Bisericii, generalizate de împărații Deciu (249-251 d.Hr.) și Valerian (253-260 d.Hr.), i-au lovit crunt și pe creștinii din această parte de imperiu. Pe fondul persecuțiilor din a doua jumătate a secolului al III-lea și începutul celui următor au început să se contureze disensiuni pe marginea reprimirii apostatilor în comuniunea Bisericii, diferențe care au servit ca pretext pentru reglarea unor probleme de autoritate a episcopilor din nordul Africii.

Cert este că persecuțiile împotriva creștinilor au generat o adevărată criză spirituală în sânul Bisericii, cu grave repercusiuni asupra vieții ei pentru o perioadă îndelungată. Faptul că unii creștini, chiar și formal, au cedat în fața cruzimii torturilor aplicate de persecutori, dezicându-se de Mântuitorul Hristos, a declanșat mari controverse în sânul Bisericii. Ea trebuia să decidă asupra modului în care să se raporteze la acești apostatați (*lapsi*), ce măsuri să ia pentru reprimirea lor în comunitatea creștină și cât de intensă și de aspră să fie penitența aplicată lor. Raportarea diferită a unor Biserici locale la această situație a dat naștere unor dispute aprinse și îndelungate, care n-au putut fi rezolvate definitiv nici prin hotărâri sinodale. Ca atare s-au instaurat și stări de schismă între mai multe comunități creștine cu grave consecințe asupra credibilității mărturiei apostolice în fața păgânilor. Uneori aceste dispute deveneau atât de grave, încât era nevoie să se apeleze la intervenția puterii seculare, ceea ce putea afecta, într-o mare măsură, autonomia Bisericii față de stat. Dar și mai trist era faptul că apariția acestor sciziuni se prelua de manifestarea „legitimă” a unui rigoism specific creștinilor din nordul Africii⁴, rigoare care a eșuat, în cele din urmă, într-o serie de ostilități și atrocități, pe care le vom prezenta în cele ce urmează.

⁴ Arnold Angenendt, *Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900*, Kohlhammer, Stuttgart, 1995, p. 73.

1. Geneza donatismului

Când împăratul Dioclețian încercase în timpul Marii Persecuții (303-305) să elimine creștinismul distrugând Sfintele Scripturi și cărțile folosite în cult, membrii Bisericii din Africa și în special clericii s-au confruntat cu o grea decizie morală, deoarece toate opțiunile erau nefaste: fie predau și, indirect, distrugeau Scriptura, fie dădeau alte cărți și, înșelându-i pe anchetatori, dovedeau o gravă lipsă de curaj, fie sufereau martiriul apărând cărțile sacre¹. În spiritul rigorii nord-africane, cei ce s-au făcut vinovați de predarea Scripturilor au fost considerați trădători ai credinței (*traditores*), ca unii ce au eșuat să reziste în fața persecuției romane. Chiar și Mensurius, episcopul Cartaginei în timpul acestei persecuții, a recurs la o înșelăciune și a înmânat reprezentanților proconsulului Anulinus mai multe scrieri eretice pe care le prezentase ca fiind cărțile folosite în cult. La sinodul episcopilor din provincia Numidia (Cirta, 5 martie 305) s-a constatat că și alți ierarhi africani procedaseră într-un mod similar².

Cu toate acestea facțiunea rigoristă a donatiștilor³,

¹ John Chapman, „Donatists”, în *The Catholic Encyclopedia*, vol. 5, Robert Appleton Company, New York, 1909. <http://www.newadvent.org/cathen/05121a.htm> (6 februarie 2020).

² Gordon R. Lewis, „Violence in the name of Christ: The significance of Augustine’s Donatist Controversy for Today”, în *Journal of Evangelical Theology Society*, vol. 14:2 (1971), p. 105.

³ Lucrări de referință pentru controversa donatistă la Jean Louis Maier, *Le dossier du Donatisme*, 2 vol. (= Texte und Untersuchungen, 134), Aka-

numiți astfel după episcopul de Casae Nigra, Donatus Magnus († 355), a extins noțiunea de *traditores* și pentru cei ce nu și-au asumat martiriul și au predat autorităților diferite lucrări în locul Sfințelor Scripturi. Pe fondul rigorismului promovat de Tertulian și Sfântul Ciprian al Cartaginei în legătură cu valabilitatea Sfințelor Taine săvârșite de un cleric decăzut⁴, fisurile dintre creștini s-au adâncit atât de mult încât ruptura a devenit inevitabilă.

Schisma propriu-zisă s-a declanșat după moartea lui Mensurius, când în fruntea Bisericii din Cartagina a fost hirotonit arhidiaconul Cecilian. La consacrare a participat și episcopul Felix de Aptunga, considerat el însuși un *traditor*, asistat de episcopii Novellus de Thizica și Faustinus de Thuburbo⁵, suspectați și ei de trădare. Pe de altă parte, la

demie Verlag, Berlin, 1987-1989; William Hugh Clifford Frend, *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952; Ernst Ludwig Grasmück, *Coercitio. Staat und Kirche im Donatistenstreit* (=Bonner Hist. Forsch. 22), Ludwig Röhrscheid Verlag, Bonn, 1964; Emin Tengström, *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung*, (=Studia Graeca et Latina Gothoburgensis, 18), Elanders Boktryckeri, Göteborg, 1964.

⁴ Raportarea creștinilor la persecuții a determinat conturarea mai multor atitudini: unii le-au primit ca o situație dată de un anumit context și au mărturisit credința în Hristos chiar dacă acesta presupunea jertfa supremă; alții, temându-se de torturi și de moarte sau considerând că pot să-și păstreze credința în mod tainic, dar formal să declare că nu sunt creștini și să obțină cu bani sau prin relații un certificat (*libellus*), au procedat în consecință; alții, nedorind o confruntare deschisă cu persecutorii, au preferat să se ascundă până trecea primejdia arestării; alții, dintr-un spirit rigorist, căutau cu orice preț martiriul, socotind că prin aceasta își asigură în mod cert mântuirea. Când s-a pus în discuție reprimirea celor căzuți, aceste diverse atitudini au creat mari probleme Bisericii în judecarea fiecărei categorii și au dat naștere la aprinse controverse, care au degenerat uneori în stări de schismă. A se vedea D.N. Vălean, *Erezii, controverse și schisme în creștinismul secolelor I-XI*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2009, pp. 53-56 și 72-78.

⁵ Jean Louis Maier, *Le Dossier du donatisme. Vol. 1: Des origines à la mort de*

această consacrare nu a fost invitat episcopul primat al Numidiei, din dorința de a sublinia că alegerea succesorului lui Mensurius era un eveniment ce privea strict viața Bisericii din Cartagina.

Datarea cu precizie a izbucnirii schismei ridică în continuare semne de întrebare, cert fiind doar că Mensurius a murit în timpul domniei lui Maxențiu (306-312), deci după încheierea „marii persecuții” și înainte de victoria lui Constantin asupra lui Maxențiu (28 octombrie 312). Pornind de la aceste *termina (post și ante quem)*, istoricii care s-au aplecat asupra cercetării Africii romane și a donatismului au fixat debutul schismei fie în anul 307⁶, fie în iarna 311/312⁷, dată care pare mai plauzibilă și poate fi integrată în suita de evenimente și sinoade desfășurate în intervalul 313-315.

Constance II (303-361), Akademie Verlag, Berlin, 1987, p. 128.

⁶ Otto Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, vol. 3, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, ²1921, pp. 323, 509; Gerwin Roethe, „Zur Geschichte der römischen Synoden im 3. und 4. Jahrhundert”, în *Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte* 11 (1937), p. 54; Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire*, vol. 1, trad. de J.R. Palanque, Desclée de Brouwer, Paris, 1949, p. 100; Timothy D. Barnes, „The Beginnings of Donatism”, în *Journal of Theological Studies*, vol. 26:1 (1975), pp. 13-22. Serge Lancel, „Les débuts du donatisme: la date du Protocole de Circa et de l'élection épiscopale de Silvanus”, în *Revue des études augustiniennes*, vol. 25:3-4 (1979), pp. 226-229.

⁷ Louis Duchesne, „Le dossier du donatisme”, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, vol. 10 (1890), pp. 597-598, 626; Paul Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne. Depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, vol. 4, Leroux, Paris, 1912, pp. 333-334. W.H.C. Frend, K. Clancy, „When did the Donatist Schism Begin?”, în *Journal of Theological Studies*, vol. 28:1 (1977), pp. 104-109, François Decret, Mhamed Fantar, *L'Afrique du Nord dans l'Antiquité*, Payot, Paris, 1981, p. 296; Jean Louis Maier, *Le Dossier du donatisme*, vol. 1, pp. 130-135.